

KÖRFEZ GÜVENLİK MİMARİSİNDEKİ YENİ PARADİGMALAR

Mehmet RAKİPOĞLU

Arş. Gör., Uluslararası İlişkiler Bölümü, Batman Üniversitesi, Türkiye

ÖZET

Küresel gelişmelerin bölgesel sonuçları olmaktadır. Örneğin Obama dönemi ABD'nin siyasi tercihleri Ortadoğu'daki güç dengelerini değiştirmiştir. Bu bağlamda ABD'nin pivot Asya politikasıyla birlikte dış politikada Çin'in yükselişine yönelik hamleleri Washington'ın Ortadoğu'dan göreceli uzak kalmasına; küresel, bölgesel ve yerel ölçeklerde güç boşluklarının oluşmasına neden olmuştur. Küresel anlamda Rusya ve Çin gibi aktörler güç artırımına gitmiş, hatta bu durum uluslararası sistemin tek kutupluluğunun sorgulanmasına yol açmıştır. Bölgesel anlamda İran nüfuz elde ederken devlet dışı aktörler (DAEŞ, PYD) de uluslararası siyasette daha fazla etkinleşmiştir. Bu minvalde güvenlik bağlamında ABD'ye bağımlı olan Körfez ülkeleri geleneksel güvenlik politikalarında bazı değişikliklere gittikleri görülmüştür. Suudi Arabistan, BAE gibi aktörler daha iddialı ve agresif politikalar izlemiştir. Kuveyt ve Katar gibi aktörler daha temkinli ittifak çeşitlendirmeye siyasetine gitmiştir. Bu anlamda Türkiye birinci grup Körfez ülkeleri açısından bölgesel düzen bağlamında tehdit olarak görülürken; ikinci grup Körfez ülkeleri açısından stratejik ortak olarak görülmüştür. Bu anlamda Türkiye Körfez'deki yeni güvenlik mimarisinde farklılık olarak öne çıkarken mezkûr ülkelerin güvenlik yapılandırılmalarında benzerlikler de görülmüştür. Örneğin Çin ve Rusya'nın küresel ve bölgesel yükselişlerine karşı Körfez ülkeleri olumlu yaklaşmıştır. Bu anlamda bu çalışmada değişen bölgesel ve küresel gelişmeler ışığında Körfez ülkelerinin güvenlik mimarileri tartışılmıştır. Çalışma değişen siyasal elitlerin de Körfez güvenlik mimarisini etkilediğini kabul etmekle birlikte temel olarak

2010 sonrası küresel ve bölgesel gelişmelerin Ortadoğu ve Körfez siyasetini ve güvenliğini bloklattığını iddia etmektedir. Bu anlamda Körfez'in yeni güvenlik mimarisinde ittifak çeşitlendirme, agresif dış politika çıktıları, savunma kapasitesini artırma gibi parametreler öne çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Körfez, Güvenlik, Bölgesel Düzen, Suudi Arabistan, Katar

1. GİRİŞ

Körfez bölgesi ilgili birçok adlandırma mevcuttur. 1960'lardan önceki haritalar, uluslararası anlaşma metinleri ve diğer muteber birçok belgede bölge Fars Körfezi- Persian Gulf olarak adlandırılmıştır. Arap Hıristiyan bir yazar olan Agapius'un 10.yüzyılda bu isimle bölgeyi zikretmesi ve Yunan coğrafyacılar Strabo ve Ptolemy'nin bu isimlendirmeyi kullanarak gelenekleş-tirmesinin arkasında Fars imparatorluğunun tarihi mirası yatmaktadır. Fakat gerek İran'ın 1973 savaşında İsrail'i desteklediği iddiasının Arap dünyasında çalkantılara yol açması gerekse İran'a aleyhine jeopolitik dengelerin değiş-mesi 1960lara kadar birçok Arap ülkesinin de kabul ettiği ve kullandığı Fars Körfezi tanımlamasının sorgulanmasına neden olmuştur. Bu anlamda alternatif bir kavram olarak Arap Körfezi ifadesi ortaya çıkmıştır. Bahreyn'in İngiltere kolonisi olarak varlığını sürdürdüğü 1955 yılında İngiliz danışman Sir Charles Belgrave bu kavramı ilk kez ortaya atmıştır.¹ 1534 yılında Bağdat'ın Osmanlı kontrolüne geçmesiyle birlikte Basra vilayeti aracılığıyla Hint Denizi'ne açılan Türkler bölgeye hâkim olmaya başlamıştır. Bu dönem itibarıyla bölgeye Basra Körfezi ismi verilmiştir.² 1830lardan itibaren bölgede İngiltere'nin varlığını artırmasıyla birlikte de bölgeye İngiltere denizi ismi verilmiştir.³

Yukarıda zikredilen isimlendirmeler bölge ülkeleri arasındaki gerilimlerin bir boyutunu ortaya koymaktadır. Örneğin Araplar Fars Körfezi ifade-

-
- 1 Kohl, Philip L, Mara Kozelsky ve Nachman Ben-Yehuda, *Selective Remembrances: Archaeology in the Construction, Commemoration, and Consecration of National Pasts*. University of Chicago Press, 2007, s. 225
 - 2 Frederick F.Anscombe, *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudia Arabia, and Qatar*, New York: Columbia University Press, 1997; Mustafa L.Bilge, "Basra Körfezi", *İslam Ansiklopedisi*, 5.Cilt, 1992, s.114-117.
 - 3 United Nations Group of Experts on Geographical Names, *Historical, Geographical and Legal Validity of the Name: Persian Gulf*, Working Paper , No.61, s.6.

sinden nefret eder.⁴ Benzer şekilde İran da Fars körfezi kavramı dışında bir kavramı kabul etmemektedir.⁵ Dahası İran 30 Nisan tarihini Ulusal Fars Körfezi Günü olarak kutlamaktadır. Bu anlamda bölgenin isimlendirilmesi bölge ülkeleri arasında işbirliği yerine gerilimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ortak güvenlik yapılanmalarını ortadan kaldıran çoğunlukla siyasi hedeflere matuf, güç-kaynak ve toprak mücadelesi çerçevesinde şekillenen bölge jeopolitiğinde⁶ güvenlik, bölge dışı aktörlerce sağlanmıştır. Bu anlamda 16.yüzyılda Yavuz Sultan Selim'in fetihleriyle Osmanlı idaresine giren bölgenin güvenliği ilk olarak Osmanlı tarafından tesis edilmiştir. Osmanlı'nın iktisadi ve idari bunalımlar geçirmesiyle birlikte Ortadoğu başta olmak üzere birçok bölgede isyanlar patlak vermiştir. Bu anlamda 18.yüzyılda Arabistan topraklarında el-Suud & el-Şeyh ittifakı ile I. Suudi Arabistan devleti kurulmuştur. Gerek Suudilerin gerekse bölgedeki başka aşiretlerin/kabilelerin (örneğin Şerif Hüseyin-Haşimi) Osmanlı'ya ayaklanışının arka planında bölge dışı aktörlerle yaptıkları işbirlikleri yatmaktadır. Diğer bir deyişle Osmanlı'nın kurduğu bölgesel düzen, barış ve istikrar 19.yüzyılın başından itibaren İngiltere⁷, 1945 sonrası Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgesel aktörlerle yürüttüğü diplomasi aracılığıyla değiştirilmiştir. Bu anlamda Körfez'in güvenlik, dış politika ekonomi ve siyaset alanlarındaki temel dinamiği bölge dışı aktörlerle sürdürdüğü ilişki biçimidir. Özellikle ABD'nin Körfez'e yönelik siyasetinin bölgedeki siyasi elit üzerindeki bıraktığı iz yadsınamaz bir gerçektir. Bu durum günümüze kadar süregelmiştir. Birçok siyasi elit ABD'nin bölgedeki varlığından oldukça memnun olduğunu sıklıkla dile getirmektedir. Fakat ABD'nin 2008 yılı itibarıyla girdiği ekonomik kriz Washington'ın Ortadoğu ve Körfez'e yönelik siyasetini sorgulamaya itmiştir. Bu anlamda Barack Obama'nın başkanlığı döneminde ABD'nin bölge politikası değişmiştir.⁸ 2017 yılında göreve başlayan Donald Trump da bu siyasetin bir benzerini izlemektedir. ABD'yi Ortadoğu'dan dola-

4 Swaminathan S. Anklesaria Aiyar, "Gulf: Rising Shias, Uneasy Sunnis", *Cato Institute*, 27 February 2011, erişim tarihi 09 Aralık 2019.

5 "Name game stokes U.S.-Iranian tensions", *CNN*, 24 January 2008, erişim tarihi 09 Aralık 2019.

6 Ian Black, "Sunni v Shia: why the conflict is more political than religious", *The Guardian*, 5 April 2016, erişim tarihi 28 Kasım 2019.

7 Askar H.Al-Enazy, *The Creation of Saudi Arabia: Ibn Saud and British Imperial Policy 1914-1927*, Routledge, 2013; Matthew Fallon Hinds, *The US, The UK and Saudi Arabia in World War II: The Middle East and the Origins of a Special Relationships*, London and New York: I.B.Tauris, 2016.

8 Çağatay Özdemir, *Amerikan Grand Stratejisi: Obama'nın Ortadoğu Mirası*, İstanbul: SETA Yayınları, 2018, s.39.

yısıyla Körfez'den göreceli olarak uzak tutan bu tarz siyasetin Körfez ülkeleri üzerinde de etkileri olmaktadır. Bu anlamda bu çalışma Körfez güvenlik mimarisinde değişiklikler olduğunu iddia etmektedir. Küresel ve bölgesel gelişmelerin Körfez güvenliğinde yeni paradigmaları ortaya çıkardığını iddia eden bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ABD'nin bölge siyasetindeki değişmelerin müttefikler üzerindeki etkisi tartışılacaktır. Bu anlamda "Washington'ın yeni Ortadoğu politikasında nasıl bir bölgesel düzen tasavvur edilmektedir?", "Bu bölgesel düzende ABD müttefikleri ülkeler ne gibi sorumluluklar elde etmiştir?" ve "ABD'nin bu yeni tarz siyasetinin sonuçları neler olmuştur?" gibi sorulara cevap aranacaktır. İkinci olarak 2010 sonrası Körfez güvenliğinin değişmesine neden olan gelişmeler ışığında Körfez bölgesindeki güvenlik mefhumu tartışılacaktır. Üçüncü olarak ortaya çıkan yeni parametreler kısaca incelenecektir.

1.1. ABD'nin Yeni Bölge Siyasetinin Müttefikler Üzerindeki Etkisi

Tarihsel süreçte ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik ilgisi misyonerlik faaliyetleriyle başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası ticari ve kültürel alanlarda bölgeye yakınlaşmıştır. Bu anlamda 1920'li yıllarda başta Irak olmak üzere petrol arama ve işletme bağlamlarında imtiyaz elde eden ABD, bölgeye ekonomik olarak entegre olmaya başlamıştır. Fakat ABD'nin bölgeye yönelik yakın ilgisi sadece ekonomiyle sınırlı kalmamıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası İngiltere'nin bölgeden çekilmesiyle birlikte ABD siyasi olarak bölgede hegemon bir aktör konumuna gelmiştir. 1945 sonrası ABD başkanlarının adlarıyla anılan birçok doktrinde Ortadoğu ve Körfez bölgesine ayrı bir önem atfedilmiştir. Örneğin Nixon doktrininde Suudi Arabistan ve İran Sovyet komünizminin engellenmesi noktasında birer sütun olarak görülmüş, bu politikaya çifte sütun (twin pillar) politikası ismi verilmiştir.⁹ Benzer şekilde Eisenhower doktrini, Reagan Doktrini veya Carter doktrini de Ortadoğu siyasetini etkilemiştir. Dolayısıyla ABD'nin bölge politikası küresel ve bölgesel gelişmelere paralel olarak belirlenmektedir.

Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte ABD'nin Sovyet nüfuzunu Ortadoğu'da yok etme hedefini gerçekleştirme ihtiyacı ortadan kalkmıştır. Bu durum ABD'ye güvenlik bağlamında bağımlı olan müttefikler açısından yeni bir durumu ortaya koymuştur. Öyle ki ABD birçok müttefikleri ile kurduğu ilişkinin

9 Hafız Mammadov, "Körfez'de Suudi Arabistan-İran İşbirliği Üzerinden ABD'nin Güvenlik Politikası: "Çifte Sütun" Politikası", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2017, Cilt 4, Sayı 2, ss.171-198.

temeli Sovyetlere karşı işbirliği yatmaktadır. Bu anlamda ABD'nin 2000'lerin başında bölgeye yönelik siyasetinin meşrulaştırılması terörle mücadele bağlamında gerçekleşmiştir. Özellikle G.W. Bush'un ulusa seslenişi olarak bilinen ve Bush doktrini olarak adlandırılan metindeki "Ya bizimlesin, ya teröristlerle" söylemi halen ABD'nin bölge politikasını etkilemektedir. 11 Eylül saldırıları sonrası önce Afganistan daha sonra Irak'a yapılan müdahalelerle ABD bölgenin hegemon gücü olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Fakat bugün Taliban ile diplomatik pazarlık yapan Washington yönetimi Afganistan'da istediğini elde edememiştir. Benzer bir sürecin Irak için de geçerli olduğu söylenebilir. 2005'te yapılan anayasa ile Irak adeta İran'ın nüfuz alanına bırakılmıştır. Özellikle Nuri el-Maliki dönemleri Irak hükümetlerinin izlediği mezhepçi politikalar bölgenin dinamiklerini değiştirmiştir.¹⁰

11 Eylül saldırıları sonrası bölgeye yönelik siyasetin şahin kanada teslim edilmesiyle birlikte ABD'nin gerek grand (büyük) stratejisi gerekse bölge politikası radikal bir değişim geçirmiştir. Örneğin El-Kaide'nin üstlendiği saldırılar sonrası cumhuriyetçi partinin- demokrat partiye göre şahin politikalar izleyen- aday George W. Bush'un aktif siyaseti bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. İlk olarak Afganistan'a (2001) daha sonra Irak'a (2003) askeri müdahaleler düzenleyen Bush yönetimi adeta bölgeyi işgal etmiştir. Bu durum bölge halkları nazarında imajı bozuk olan ABD portresini daha da kötü bir duruma getirmiştir. Öyle ki gerek Guatemala gerekse ABD askerlerinin büyük çoğunluğunun bölge halklarına yönelik insanlık dışı muameleleri hali hazırda var olan Amerikan düşmanlığını artırmış ve DAES gibi örgütlerin yeşermesine neden olmuştur. Dolayısıyla ABD'nin müdahalesi ile bölgedeki güç dengeleri ve jeopolitik hatlar sarsılmıştır. ABD'nin müdahalesinin ikinci sonucu ise bölgedeki dengelerin kimi aktörlerin lehine kimi aktörlerin aleyhine şekillenmesi olmuştur. Bu anlamda 2001'den bu yana İran'ın bölgesel ölçekte güç kazandığı söylenebilir. Irak, Lübnan ve Yemen gibi ülkelerde etkinliği gittikçe artan İran'ın yayılmacı politikaları karşısında Suudi Arabistan ve birçok Körfez monarşisi ise ABD'den bekledikleri güvenlik teminatlarını alamamıştır. Özellikle ABD'nin Arap ayaklanmaları süreci politikasının Körfez ülkeleri üzerinde önemli tesiri olmuştur. Bu anlamda ABD'nin bölgeye yönelik değişen tasavvuru Körfez güvenlik mimarisini değiştirmiştir. Bu noktada Körfez güvenlik

10 Kemal İnat ve diğerleri, "İran- Suudi Arabistan Rekabetinin Bölgesel Yansımaları", **SETA Analiz**, Ocak 2016, Sayı 148, s.12; Ali Balcı ve İsmail Akdoğan, "Bağdat ve Erbil Arasında Irak'ta Denge Siyaseti", içinde AK Parti'nin 15 Yılı: Dış Politika, İstanbul: SETA Yayınları, 2016, s.279.

mimarisindeki değişimleri daha yakından incelemek için 2010 sonrası küresel ve bölgesel gelişmeleri incelemek yerinde olacaktır. Nitekim Körfez güvenlik mimarisinde ortaya çıkan yeni paradigmlar ve Körfez ülkelerinin yeni güvenlik stratejileri ileride bahsedilecek gelişmelere paralel şekilde ilerlemiştir. Bunlar Arap ayaklanmaları, Obama yönetiminin Arap ayaklanmaları sürecindeki politik tavrı, Rusya ve Çin'in küresel ve bölgesel ölçeklerdeki yükselişleri, Körfez ülkelerinin güvenliğine tehdit olan devletlerin ve devlet dışı aktörlerin varlıklarını sürdürmeleri şeklinde sıralanabilir.

1.2.Yeniden Mevzilenme Stratejisi Bağlamında Ortadoğu ve Arap Ayaklanmaları

Geleneksel Körfez güvenliğini etkileyen en önemli parametre ABD'nin bölge politikasıdır. Bu anlamda başkanların uygulamaya koydukları grand stratejiye paralel olarak Körfez'in güvenliğinin şekillendiğini söylemek mümkündür. Örneğin William J. Bill Clinton dönemi uygulanan seçici angajman stratejisinin bir uzantısı olan çifte çevreleme politikasında Körfez'e ayrı bir önem atfedilmiştir. Bu bağlamda ABD Körfez'deki müttefikleriyle İran ve Irak'ı sınırlandırma bağlamında yakın bir işbirliği halinde olmuştur. 2009'da göreve gelen Barack H. Obama ise grand strateji olarak yeniden mevzilenmeyi (retrenchment) tercih etmiştir.¹¹ 2008 ekonomik kriziyle ciddi sarsıntılar yaşayan Amerikan ekonomisini devralan Obama grand strateji bağlamında da bu dar boğazdan bağımsız politikalar izlememiştir. Temelde dış politikada askeri gücün kullanımını azaltmayı hedefleyen bu stratejide dış politika araçlarının çeşitlendirilmesi hedeflenmiştir.¹² Bu anlamda Ortadoğu başta olmak üzere dünyadaki birçok bölgede gerçekleşen olaylara askeri olarak olabildiğince müdahil olmamayı birincil tercih olarak sıralayan Obama yönetimi askeri taahhütleri azaltmıştır. Bununla birlikte SİHA gibi araçları önceleyerek kısa vadeli operasyonlar gerçekleştiren ABD, bölgesel hegemonların ortaya çıkmasına fırsat vermek istememiştir.¹³ Dolayısıyla ABD'nin Obama dönemindeki grand stratejisini izolasyonculuk olarak nitelendirmek yanlış olacaktır. Bu bağlamda Obama dönemi ABD ekonomik krizin götürdüklerini geri kazanma amacına matuf şekilde bölgede kaybettiği mali değerleri kazanma peşinde bir strate-

11 Robert J. Lieber, "Saudi Arabia, US Middle East Policy, and the Consequences of Retrenchment", *Israel Journal of Foreign Affairs*, Cilt 10, Sayı 2, 2016, ss.267-277.

12 Michael Clarke ve Anthony Ricketts, "Did Obama have a Grand Strategy?", *Journal of Strategic Studies*, Cilt: 40, Sayı:1-2, 2017, s.301.

13 Özdemir, a.g.e, s.67.

ji izlemiştir. Dolayısıyla yeni Washington yönetimi öncelikle Afganistan'dan (2009) daha sonra Irak'tan (2011) -kademeli bir şekilde olmak şartıyla- askeri varlığını çekeceğini ilan etmiştir. ABD'nin bu yeni stratejisi şüphesiz güvenlik bağlamında ABD'ye bağımlı olan Körfez ülkeleri için soğuk duş etkisi yaratmıştır. Nitekim ABD'nin askeri varlığının bölgesel ölçekte azalması sonrası oluşan güç boşluğu İran gibi Şii savaşçıları mobilize edebilme potansiyeline sahip yayılmacı bir aktörün önünü açmıştır. Benzer şekilde Suriye'deki süreçte de ABD'nin çekilmesi veya pasif tavrı DEAŞ, El-Kaide gibi doğrudan Körfez monarşilerine tehdit olan aktörlerin güçlenmesine yol açmıştır. Fakat Körfez'in asıl kaygısı 2010'da Tunus'ta başlayan ayaklanmalara yönelik ABD'nin tutumu olmuştur. Ortadoğu'daki birçok rejimin devrilmesiyle sonuçlanan bu devrim silsilesinin Körfez'e sıçraması ihtimali Körfez'deki rejimleri doğrudan ilgilendiriyordu. Bu anlamda rejim güvenliğini önceleyen Körfez ülkeleri için güvenlik hamisi ABD'nin Arap ayaklanmalarına yönelik vereceği tepki hayati önem arz ediyordu. Fakat Obama Körfez'in beklentilerini karşılamamıştır. Dahası Obama Mübarek gibi ABD'ye sadık bir müttefikin devrilmesinde sessiz kalarak Körfez'in güvenlik kaygılarını daha da derinleştirmiştir. Öyle ki 2010'da yayımlanan Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde barışçıl demokratik hareketler meşru olarak görülmüştür.¹⁴ Körfez'i daha da derin endişelere sürükleyen durum ise Obama'nın siyasi reform çağrılarını yapması olmuştur. Dolayısıyla Obama'nın bu dönemdeki politik tavrı incelendiğinde en az maliyet üreten müdahale yöntemini belirlediğini söylemek mümkündür.¹⁵ Söylem geliştiren ancak maliyetsiz müdahil olan veya müdahil olmayan ABD, küresel sistemde ve Ortadoğu'da güç boşluğunun doğmasına neden olmuştur. Bu durum Körfez güvenliği bağlamında üç sonuç doğurmuştur. Bunlardan ilki Körfez'in bir blok halinde ABD ile olan ilişkilerini sorgulamasıdır. İkincisi, Çin-Rusya-Fransa gibi ABD dışı aktörlerin Körfez'deki varlıklarının güçlenmesidir. Üçüncüsü İran ve DEAŞ, El-Kaide gibi devlet dışı aktörlerden gelen tehditlerin yoğunlaşmasıdır. Bu anlamda Rusya, Çin, Fransa ve İngiltere ABD'nin izlediği yeni strateji sonucu maliyet yükünden dolayı müdahil olmak istemediği güvenlik meselelerinde daha aktif konuma gelmiştir. Bu anlamda İngiltere'nin bölgeye geri dönmesi söz konusu edilmiştir.

14 "National Security Strategy", 2010, s.4. (erişim tarihi 11 Aralık 2019)

15 Hasan Basri Yalçın, "Obama Stratejisi ve Ortadoğu", *Akademik Ortadoğu*, Cilt: 9, Sayı:2, 2015, s.67.

1.3. ABD Ekseninden Kopmadan Aktör Çeşitlendirmek

İngiltere

1820'lerden 1970'lere kadar bölgenin en etkili aktörü olan İngiltere'nin bölge ülkelerinin bağımsızlıklarını elde ettiği tarihlerden sonra da bölge siyasetinde etkin olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda ekonomik verilere bakılacak olursa; 2005 yılında Körfez- İngiltere arasındaki ticaret hacmi 13.2 milyar dolardan 2010'da 19.1 milyar dolara çıkmıştır. Bu rakam 2016 yılında ise 44.5 milyar dolara yükseldiği görülmüştür. Dolayısıyla ekonomik açıdan İngiltere'nin ABD'nin açtığı boşluğu doldurduğu söylenebilir. Ekonomideki bu artış güvenlikle doğrudan ilişkilidir. Nitekim İngiltere Körfez'in savunma sanayisinde önemli rol oynamaktadır. Öte yandan İngiltere'nin Körfez güvenliğinin eğitimi noktasında da önemli bir aktör olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Özellikle Körfez'deki yönetici elitin İngiltere'de eğitim aldığı bilinmektedir. Örneğin Bahreyn Kralı Hamad el-Halife, Katar Emiri Şeyh Temim el-Sani, Umman Sultanlığı Kralı Sultan Kabus İngiltere'deki Royal Military Academy Sandhurst programından mezundur. Körfez güvenliği bağlamında İngiltere'nin 2014'te yaptığı açıklama da önemli yenilikleri ortaya koymuştur. Bu minvalde Bahreyn, Umman ve BAE'ye askeri üs kurmayı planladıklarını ilan eden Londra yönetimi bölgedeki güvenlik mimarisinin yeniden şekillenmesine neden olmuştur. ABD endekli Körfez güvenlik mimarisi Nisan 2018'de İngiltere'nin Bahreyn'de Deniz Destek Tesisi kurması ile yeni bir boyuta evrilmiştir. Bu hamle ile İngiltere son yarım yüzyıllık dönemde ilk kez denizasını askeri tesis inşa etmiştir. Bu yeniliğin de Körfez'de gerçekleşmiş olması güvenlik mimarisi açısından önemli bir işaret olarak görülmüştür. Nitekim her ne kadar İngilizler söz konusu tesisin Bahreyn ile İngiltere'nin operasyonel kapasitesini artırmaya veya güçlendirmeye yönelik olduğunu iddia etse jeopolitik gelişmeler İngiltere'nin Bahreyn'deki askeri üs açmasının bölgede ABD'ye yönelik bakışın sorgulandığını ve ABD'den kopmadan yeni güvenlik tedarikçileri arandığını ortaya koymuştur. Dahası Mart 2019'da Bahreyn'deki benzer bir askeri tesisin Umman'da inşa edileceğinin açıklanması da bölgedeki ülkelerin bu yöndeki stratejisinin benzer olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁶

Rusya

Özellikle 2010 sonrası gerek Obama gerekse devam eden Trump yönetimi altında Washington'ın bölge siyasetindeki sorumluluğu başkalarına atma ilkesine dayalı siyaseti ve bölgesel rolü Körfez'in ABD'yi sorgulamasına neden olmuştur. Bu anlamda Körfez ülkeleri ABD'yi geleneksel kodlarına döndürme amacına yönelik projeksiyonlar geliştirmiştir. Örneğin İran ve desteklediği paramiliter grupların Körfez güvenliğine yönelik tehditlerinin yoğunlaşması sonrası Suudi Arabistan 500 Amerikan askerinin ülke topraklarına konuşulmasına izin vermiştir. Dolayısıyla Suudi Arabistan ABD ile güvenlik bağlamındaki ilişkileri sürdürmek istemektedir. Fakat bu ilişki tarzının tek taraflı bağımlılık ilkesi üzerine inşa edilmesinden rahatsızlık duymaktadır. Bu durumu ve ortaya çıkan riskleri aşmak için birçok aktörle yakınlaşmaktadır. Bu anlamda Rusya öne çıkan bir aktör olarak görülmektedir. Moskova yönetimi açısından Ortadoğu güvenlik, enerji ve politik etkinlik açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda Körfez bölgesindeki aktörlerle Rusya arasındaki çok boyutlu bir ilişki ağından söz etmek mümkündür. Mezkr aktörler arasında özellikle petrol ve doğalgaz tedariki noktasında uluslararası kurumlar üzerinden de yürütülen bir işbirliği söz konudur. Bunun yanında Rusya'nın Ortadoğu politikasında istikrar-silah satışı dengesi de önemli bir yer tutmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Rusya'nın silah satışı ve güvenlik tedariki bağlamında etkinliğini artırma amacıyla bölgede kontrol edilebilir ve Moskova'ya maliyeti düşük bir istikrarsız ortam tasavvuru olduğu söylenebilir.¹⁷

Rusya'nın bölgede 2015 sonrası aktifleşmesiyle birlikte bölgenin jeopolitiği değişmiştir. Fakat Moskova'nın politik, askeri ve ekonomik aktivasyonu Ortadoğu'nun farklı alt sistemlerine de yansımıştır. Bu anlamda Körfez bölgesinde giderek artan Rusya nüfuzundan bahsetmek mümkündür. Örneğin BAE-Rusya arasındaki askeri teçhizat satışının büyük bölümünü oluşturduğu ticaret hacminde önemli bir artış görülmüştür. Bu anlamda 2017 ile 2018 yılları kıyaslandığında BAE-Rusya arasındaki ticaret hacmi %21 artış göstererek 3 milyar dolara yükselmiştir. Benzer şekilde Katar- Rusya arasında da ekonomik bazlı yakınlaşma görülmektedir. Yatırımların 10 milyar dolar seviyesine yükseldiği bu yakınlaşmayı diğer Körfez ülkelerinde de görmek mümkündür. Bu noktada Körfez güvenlik mimarisini ilgilendiren ve ekonomik yakınlaşmayı güvenlik ve askeri yakınlaşmaya sürükleyen bir takım gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Obama dönemi yaşanan güvenlik bunalımı sonrası güvenlik tedariki noktasında aktör çeşitlendiren Körfez ülkelerinin güvenlik işbirliği bağla-

mında Rusya ile yakınlaştığı söylenebilir. Bu çerçevede Körfez güvenliğini önemli ölçüde etkileyen Husi saldırıları sonrası Rusya'nın yaptığı açıklamalar önemlidir. Suudi Arabistan'ın Aramco şirketine ait tesislere yönelik yapılan saldırılar sonrası Rusya devlet başkanı Putin S-400 meselesini tekrar gündeme getirmiştir. Daha önce 2017'de Kral Selman'ın Rusya'ya yaptığı tarihi ziyarete¹⁸ gündeme gelen S-400'lerin Suudi Arabistan'a satışı Körfez güvenlik mimarisinde değişimler olduğunu gösteren en önemli gelişmelerden birisidir. Bu anlamda Rusya'nın Körfez güvenliğindeki rolünün değiştiği iddia edilmiştir. Moskova yönetimi Körfez'de BAE, Suudi Arabistan ve Katar – Kuveyt ile birçok açıdan yakınlaşarak ABD'nin oluşturduğu güç boşluğunu doldurmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde önemli bir silah pazarı olarak görülen Körfez'de Rusya'nın aktif olması ekonomik olarak darboğazda olan Moskova açısından yeni bir çıkış yolu olarak görülmüştür. Nitekim her ne kadar resmi olarak açıklanmasa da Suriye iç savaşında müdahil olmanın Rus ekonomisine yaklaşık 5 milyar dolar zarar verdiği iddiaları birçok çevrece dile getirilmektedir.¹⁹ Bu anlamda dünyada en fazla savunma harcaması yapan üçüncü ülke olan Suudi Arabistan²⁰ ve bu açıdan önemli harcamalar yapan ülkelerin olduğu Körfez Rusya açısından önemli bir pazar olarak değerlendirilmektedir. 2018 yılında yaklaşık 15 milyar dolar silah ihraç eden Rusya bu rakamı Körfez ile yakınlaşarak daha da artırmak istemektedir. Öte yandan Körfez'in enerji anlamında önemli aktörlere sahip olması da Rusya'nın stratejisini etkilemektedir. Son olarak askeri ve ekonomik yakınlaşmanın Rusya'yı siyasi olarak da etkin kılması Moskova açısından Körfez'i önemli kılmaktadır.²¹ Bu noktalardan değerlendirildiğinde Rusya'nın Körfez'in güvenlik sahasında daha etkin olmaya başladığını söylemek mümkündür. ABD'nin bölgeye yönelik siyasi simülasyonunun seyrinde radikal bir değişim olmadığı sürece Rusya ile Körfez ülkeleri arasındaki çok boyutlu yakınlaşmanın devam edeceği hatta daha kurumsallaşıp yoğunlaşacağı beklenebilir.

Çin

18 “Suudi Arabistan Rusya'dan S-400 satın alacak”, *BBC Türkçe*, 5 Ekim 2017, erişim tarihi 12 Aralık 2019.

19 Aksoy, a.g.m., s.70.

20 SIPRI Fact Sheet, Nisan 2019, s.2.

21 Necmettin Acar, “Körfez'in yeni hamisi Rusya mı oluyor?”, *Star Açık Görüş*, 27 Ekim 2019, erişim tarihi 28 Ekim 2019.

Son yıllarda Ortadoğu ölçeğinde nüfuz artışının gözlemlendiği bir diğerk ülke Çin'dir. Dünya nüfusunun yaklaşık %66'sına sahip olan ve gittikçe daha önemli konuma gelen Asya bölgesinin hegemonu olarak adlandırılan Çin'in ekonomik, siyasi ve askeri açıdan Ortadoğu'da yükseldiği rahatlıkla söylenebilir. Çin Suriye'den²² Yemen'e²³ bölgesel meselelerin hemen hemen hepsinde söz sahibi olmak istemektedir. Benzer şekilde İran ile yaşanan gerginlikten Körfez bölgesindeki gelişmelere kadar Pekin yönetiminin etkin bir Ortadoğu siyaseti izlediğini söylemek mümkündür. Bu kapsamda Çin'in Körfez ülkeleriyle yakınlaştığı ve ABD'nin bölge siyaseti sonrası oluşan güç boşluğundan pay kaymak istediği söylenebilir.

Çin'in Körfez bölgesini önemseydiği ve dış politikasında ayrıcalıklı bir yere konumlandırmasının yanında benzer bir sürecin Körfez ülkeleri nezdinde de yaşandığı görülmektedir. 2017'de Kral Selman'ın Doğu Asya ülkelerine yönelik yaptığı 31 gün süren ziyaretler bu anlamdaki önemli gelişmeler arasındadır.²⁴ Daha sonra 2019 yılında Abu Dabi Velihtı Prens Muhammed bin Zayid'in Çin ziyareti²⁵, benzer şekilde Suudi Arabistan Velihtı Prens Muhammed bin Selman'ın Asya turu Körfez ülkeleri nezdinde de Çin'in stratejik önemini ortaya koyar niteliktedir.²⁶ BAE içerisinde 6000'e yakın Çinli firmanın faal durumda olması ve Körfez ülkeleriyle Çin arasında yapılan stratejik anlaşmaların Körfez güvenlik mimarisi üzerinde de etkiler bırakmaktadır. Bu anlamda her ne kadar Pekin yönetimi ekonomiyi öncelese de Körfez'i bir silah pazarı ve ABD'nin hegemon gücünü kırma bağlamında önemli bir bölge olarak görmektedir. Bu noktada Çin'in özellikle BAE ve Suudi Arabistan'a yönelik silah ve teçhizat sattığını söylemek yerinde olacaktır. BAE'nin Libya'da kullandığı drone tipi silahların Çin yapımı olduğu iddia edilmektedir.²⁷ Dahası Suudi Arabistan'ın bölgesel güç mücadelesinde olduğu İran'ın nükleer silah

22 Abdürrahim Sağır, "Suriye krizinin görünmeyen aktörü: Çin", *Anadolu Ajanstı Analiz*, 12 Kasım 2018, erişim tarihi 13 Kasım 2019.

23 Samuel Ramani, "China looks to boost its influence in Yemen", *Al-Monitor*, 10 Aralık 2019, erişim tarihi 11 Aralık 2019.

24 David Schenker, "The Shift in Saudi Foreign Policy", *Washington Institute*, 10 February 2016, erişim tarihi 12 Aralık 2019.

25 Mehmet Rakipoğlu, "BAE-Çin ilişkileri derinleşiyor", *Anadolu Ajanstı Analiz*, 31 Temmuz 2019, erişim tarihi 12 Aralık 2019.

26 Mehmet Rakipoğlu, "Batı'da imajı bozulan MbS Asya'ya yöneldi", 22 Şubat 2019, *Anadolu Ajanstı Analiz*, erişim tarihi 12 Aralık 2019.

27 Enes Canlı, "BAE'nin parmak izi Libya, Yemen ve bölgedeki tüm çatışmalarda", *Anadolu Ajanstı Analiz*, 4 Temmuz 2019, erişim tarihi 12 Aralık 2019.

projesine paralel olarak Çin ile yürüttüğü bir takım nükleer enerji ve silah projelerinin olduğu da bilinmektedir. Bu anlamda özellikle balistik füze programları noktasında Suudi Arabistan ile Çin'in işbirliği içerisindeydi.²⁸ Söz konusu durum Körfez güvenlik mimarisini ve bölgedeki güç dengelerini değiştirme potansiyeline sahiptir. Velihaht prens Muhammed bin Selman'ın isteği doğrultusunda hızlandırılan Suudi Arabistan'ı nükleer silaha ve enerjiye kavuşturma projesi ABD başkanı Donald Trump ve damadı Kushner tarafından da desteklenmektedir.²⁹ Nükleer enerji ve silah bağlamındaki denklemde Çin'in etkinliğinin artması Körfez güvenlik mimarisindeki yeni parametrelerden birini ortaya koymaktadır. Bu anlamda Suudi Arabistan, BAE, Kuveyt ve Katar gibi Körfez ülkelerinin ortaklarını geliştirme stratejileri³⁰ olduğu görülmektedir. Bu minvalde Türkiye Körfez güvenlik mimarisinde bölge siyasetindeki bloklaşmanın yansıdığı bir aktördür.

Türkiye

Türk dış politikasının 2000'li yıllar sonrası dönüşüm geçirmesiyle birlikte Türkiye-Körfez hattındaki ilişkiler geliştirilmişti. Özellikle ekonomi temelli başlatılan yakınlaşma süreci 2010'a kadar yapılan anlaşmalarla kurumsallaşmıştı.³¹ 2010'da Arap diktatörlerini deviren halk protestoları silsilesinin başlaması ile birlikte Körfez içerisinde Suudi Arabistan-BAE'nin önderliğini yaptığı bir blok ülkeler Türkiye'den oldukça farklı yönde bir siyaset izlemiştir. Bu anlamda güvenlik öncelikli politikalar belirleyen mezkûr bloktaki ülkeler, Ortadoğu'daki yeni ortaya çıkacak olan demokrasi temelli bölgesel düzenin Türkiye tarafından liderlik edilmesini tehdit olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla bu durum Suudi Arabistan-BAE ve Bahreyn ile Türkiye'yi farklı kutuplara itmiş, ikili ilişkiler özellikle 2013'te Mısır'daki darbe sonrası gerilmiştir. Bu minvalde gerek velihaht bin Selman'ın Türkiye karşıtı açıklamaları gerekse Suudi Arabistan ve BAE'nin Türkiye karşıtı bölge siyaseti Türkiye'nin Körfez'e yönelik siyasetini etkilemiştir. Bu anlamda mezkûr aktörler Türkiye'yi

28 Phil Mattingly vd., "Exclusive: US intel shows Saudi Arabia escalated its missile program with help from China", *CNN*, 5 Haziran 2019, erişim tarihi 12 Aralık 2019.

29 Hamid Dabashi, "The Making of a nuclear MBS", *Al Jazeera Opinion*, 7 Mart 2019, erişim tarihi 12 Aralık 2019.

30 Gökhan Ereli, "Katar'ın Ortaklarını Geliştirme Stratejisi", *Ortadoğu Analiz*, Eylül-Ekim 2019, Cilt: 10, Sayı: 89, ss. 52-55.

31 Zeynep Özden Oktav, "Arap Baharı ve Türkiye-Körfez Devletleri İlişkileri", *Ortadoğu Analiz*, Mart 2013, Cilt: 5, Sayı: 61, s. 70.

Körfez'in güvenliğine tehdit olarak görürken Katar-Kuveyt ve Umman Türkiye'ye farklı bir misyon yüklemiştir. Özellikle Katar'ın Suudi Arabistan ve BAE liderliğinde 5 Haziran 2017'de başlatılan ambargoya yönelik geliştirdiği stratejide Türkiye çok önemli bir rol oynamaktadır. Benzer şekilde ambargocu ülkelerin baskısına boyun eğmeyip ambargoya katılmayan ve bir adım daha ileri gidere ambargonun son bulmasına yönelik arabuluculuk faaliyetleri sürdüren Kuveyt için de Türkiye önemli görülmektedir. Bu anlamda Kuveyt ve Katar'ın Türkiye ile son dönemde askeri anlamda yakınlaştıkları görülmektedir. Söz konusu iki ülke Türkiye ile yakınlaşarak BAE ve Suudi Arabistan'ı dengelemeye çalıştıkları da söylenebilir.³²

Sonuç

Geleneksel Körfez güvenlik mimarisinde bölge dışı aktörlerin rolü büyük önem arz etmektedir. Tarihsel süreçte Osmanlı, İngiltere ve ABD bu anlamda öne çıkan aktörler olarak görülmüştür. Küresel, bölgesel ve yerel gelişmelerin paralelinde Körfez güvenlik mimarisinin değiştiği söylenebilir. Bu anlamda ABD'nin bölge siyaseti, Arap ayaklanmaları ve Körfez içi dinamikler Körfez güvenlik parametrelerinde değişime sebep olmuştur. Özellikle Obama dönemi ABD'nin grand stratejisinin değişmesi Körfez güvenliğini doğrudan etkilemiştir. Bu minvalde yeniden mevzilenme stratejisi ile Körfez'deki müttefiklerine yönelik bakışı değişen Washington Ortadoğu'daki bölgesel güç dengelerini de değiştirmiştir. Söz konusu durum ve ABD'nin bu politikaya paralel olarak Arap ayaklanmaları³³ boyunca devam ettirdiği siyaset Körfez güvenliğinde yeni paradigmaları ortaya çıkarmıştır. Bu minvalde en azından dört yeni paradigmanın ortaya çıktığı görülmüştür. Körfez ülkelerinin stratejik planlamalarında halen gelişmekte olduğu düşünülen bu paradigmalardan ilki ABD'yi Körfez güvenliği bağlamında geleneksel kodlarına döndürmeye ikna etmektedir. Söz konusu durumun gerçekleşmeme ihtimalini göz önünde bulundurarak

32 Mehmet Rakipoğlu, "Türkiye'nin Körfez ve Yemen Politikası 2018", Kemal İnat, Burhanettin Duran ve Mustafa Caner (der), içinde *Türk Dış Politikası Yıllığı 2018*, İstanbul: SETA Yayınları.

33 Arap ayaklanmalarının sonuçlanmadığını düşünmekteyiz. Bu anlamda Lübnan, Cezayir, Irak ve İran'daki protestolar bölge halklarının henüz taleplerinin gerçekleşmediğini göstermektedir. Her ne kadar darbe veya benzeri yollarla bölge halklarının yönetime katılma süreçleri susturulmaya çalışsa da devrim potansiyeli bölgede varlığını sürdürmektedir. Hamid Dabashi, "Are the Arab revolutions back?", *Al Jazeera*, 26 November 2019, erişim tarihi 11 Aralık 2019.

ABD'ye olan bağımlılığı sorgulamak bu paradigmanın bir diğer boyutudur. Diğer bir deyişle ABD'nin son dönem siyasetinden rahatsız olan Körfez ülkeleri Washington'ı geleneksel kodlarına döndürmeye çalışmakta ve bu durumun başarısız olması halinde ABD'yi sorgulamaya yönelik adımlar atmaktadır. Bu durum Körfez güvenliğinin ikinci paradigmasını ortaya çıkarmaktadır. Bu ikinci paradigma ise tek taraflı bağımlılık yerine dengeli bağımlılık üzerinden ABD ile ittifakı sürdürmek şeklinde formüle edilebilir. Güvenlik bağlamında ABD'ye meydan okuyamayacak düzeyde bağımlı olan Körfez ülkeleri bağımlılık biçimini ve formunu değiştirme planını devreye sokmaktadır. Öne çıkan üçüncü paradigma ise Reaktif- iddialı dış politika çıktılarıdır. Bu anlamda ABD'den beklenen güvenlik taahhütlerinin sağlanmaması Körfez ülkelerine "kendi güvenliğini kendin sağla" nosyonunu yüklemiştir. Bu minvalde 2012'de Bahreyn'e yapılan askeri müdahale ile başlayan ve daha sonra Mart 2015'te Yemen'e yönelik başlatılan askeri operasyonla sürdürülen strateji bu paradigmanın en somut çıktıları olarak zikredilebilir. Bu durumun bir devamı niteliğinde de Körfez ülkelerinin milli savunma sanayi kapasitelerini artırmaya yönelik girişimleri olduğu görülmektedir. Dördüncü ve son paradigma ise güvenlik işbirliği yapılacak aktörleri çeşitlendirme ve ittifak ağlarını genişletmedir. Bu anlamda Çin, Rusya, İngiltere, Fransa gibi ABD dışında Batılı aktörlerin son dönemde Körfez güvenliği anlamında yakınlaştıkları görülmektedir. Türkiye ise Körfez'in bloklaşmış siyasetinde Kuveyt- Katar ikilisiyle işbirliği yapılabilecek bir müttefik, Suudi Arabistan-BAE bloğu tarafından ise bölgesel güç mücadelesinde nüfuzu sınırlandırılması gereken bir rakip olarak görülmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar ve Süreli Yayınlar

- AKSOY, Metin (2019). “Rusya’nın Ortadoğu’ya Bakışı”, **Ortadoğu Analiz**, Cilt:10, Sayı:89, ss.68-71.
- AL-ENAZY Askar H. (2013). *The Creation of Saudi Arabia: Ibn Saud and British Imperial Policy 1914-1927*, Routledge.
- ANSCOMBE Frederick F. (1997). *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia, and Qatar*, New York: Columbia University Press.
- BİLGE Mustafa L. (1992), “Basra Körfezi”, **İslam Ansiklopedisi**, 5.Cilt, s.114-117.
- CLARKE Michael ve RİCKETTS Anthony (2017). “Did Obama have a Grand Strategy?”, *Journal of Strategic Studies*, Cilt: 40, Sayı:1-2, s.301.
- ERELİ Gökhan (2019). “Katar’ın Ortaklarını Geliştirme Stratejisi”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt:10, Sayı:89, ss.52-55.
- HİND S Matthew Fallon (2016). *The US, The UK and Saudi Arabia in World War II: The Middle East and the Origins of a Special Relationships*, London and New York: I.B.Tauris.
- İNAT vd. Kemal (2016). “İran- Suudi Arabistan Rekabetinin Bölgesel Yanşımaları”, **SETA Analiz**, Ocak 2016, Sayı 148, s.12; Ali Balcı ve İsmail Akdoğan, “Bağdat ve Erbil Arasında Irak’ta Denge Siyaseti”, içinde AK Parti’nin 15 Yılı: Dış Politika, İstanbul: SETA Yayınları, s.279.
- LİEBER Robert J. (2016). “Saudi Arabia, US Middle East Policy, and the Consequences of Retrenchment”, *Israel Journal of Foreign Affairs*, Cilt 10, Sayı 2, ss.267-277.
- MAMMADOV Hafız (2017). “Körfez’de Suudi Arabistan-İran İşbirliği Üzerinden ABD’nin Güvenlik Politikası: “Çifte Sütun” Politikası”, **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, ss.171-198.
- OKTAV Zeynep Özden (2013). “Arap Baharı ve Türkiye-Körfez Devletleri İlişkileri”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt:5, Sayı:61, s.70.
- ÖZDEMİR Çağatay (2018). *Amerikan Grand Stratejisi: Obama’nın Ortadoğu Mirası*, İstanbul: SETA Yayınları, s.39.

- PHİLİP Kohl vd. (2007). *Selective Remembrances: Archaeology in the Construction, Commemoration, and Consecration of National Pasts*. University of Chicago Press. s. 225
- RAKİPOĞLU Mehmet (2019). “Türkiye’nin Körfez ve Yemen Politikası 2018”, Kemal İnat, Burhanettin Duran ve Mustafa Caner (der), içinde *Türk Dış Politikası Yıllığı 2018*, İstanbul: SETA Yayınları.
- YALÇIN, Hasan Basri (2015). “Obama Stratejisi ve Ortadoğu”, *Akademik Ortadoğu*, Cilt: 9, Sayı:2, s.67.

İnternet Kaynakları

- ACAR, Necmettin (2019). “Körfez’in yeni hamisi Rusya mı oluyor?”, *Star Açık Görüş*, erişim tarihi 28 Ekim 2019.
- AIYAR Swaminathan S. Anklesaria. (2011). “Gulf: Rising Shias, Uneasy Sunnis”, *Cato Institute*, erişim tarihi 09 Aralık 2019.
- BLACK Ian. (2016). “Sunni v Shia: why the conflict is more political than religious”, *The Guardian*, erişim tarihi 28 Kasım 2019.
- CANLI, Enes. (2019). “BAE’nin parmak izi Libya, Yemen ve bölgedeki tüm çatışmalarda”, *Anadolu Ajansı Analiz*, erişim tarihi 12 Aralık 2019.
- DABASHİ, Hamid. (2019). “The Making of a nuclear MBS”, *Al Jazeera Opinion*, erişim tarihi 12 Aralık 2019.
- DABASHİ, Hamid. (2019). “Are the Arab revolutions back?”, *Al Jazeera*, erişim tarihi 11 Aralık 2019.
- MATTINGLY Phil. (2019). “Exclusive: US intel shows Saudi Arabia escalated its missile program with help from China”, *CNN*, erişim tarihi 12 Aralık 2019.
- RAMANİ Samuel. (2019). “China looks to boost its influence in Yemen”, *Al-Monitor*, erişim tarihi 11 Aralık 2019.
- RAKİPOĞLU, Mehmet. (2019). “BAE-Çin ilişkileri derinleşiyor”, *Anadolu Ajansı Analiz*, erişim tarihi 12 Aralık 2019.
- RAKİPOĞLU, Mehmet. (2019). “Batı’da imajı bozulan MbS Asya’ya yöneldi”, *Anadolu Ajansı Analiz*, erişim tarihi 12 Aralık 2019.

- SAĞIR, Abdürrahim. (2018) “Suriye krizinin görünmeyen aktörü: Çin”, *Anadolu Ajansı Analiz*, erişim tarihi 13 Kasım 2019.
- SCHENKER David. (2016). “The Shift in Saudi Foreign Policy”, *Washington Institute*, erişim tarihi 12 Aralık 2019.
- TELCİ İsmail Numan. (2018) “Lord of the Gulf: Why Britain aims to restore its dominance in the Gulf”, *TRT World Opinion*, erişim tarihi 12 Aralık 2019.
- “Suudi Arabistan Rusya’dan S-400 satın alacak”, *BBC Türkçe*, 5 Ekim 2017, erişim tarihi 12 Aralık 2019.
- SIPRI Fact Sheet, Nisan 2019, s.2.
- United Nations Group of Experts on Geographical Names, *Historical, Geographical and Legal Validity of the Name: Persian Gulf*, Working Paper , No.61, s.6.
- “Name game stokes U.S.-Iranian tensions”, *CNN*, 24 January 2008, erişim tarihi 09 Aralık 2019.
- “National Security Strategy”, 2010, s.4. (erişim tarihi 11 Aralık 2019)